

УКРАЇНСЬКІ ЛІБЕРАЛИ У ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОГО КОНСЕРВАТИЗМУ ДОБИ ГЕТЬМАНАТУ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО (29 КВІТНЯ –14 ГРУДНЯ 1918 р.)

М.ГОРБАТЮК

Київський національний лінгвістичний університет

Анотація

У статті проаналізовано діяльність Української партії соціалістів-федералістів, Української народної громади, Російської конституційно-демократичної партії у добу Гетьманату П.Скоропадського. Здійснено порівняльний аналіз впливу цих політичних сил на внутрішню і зовнішню політику Української Держави. Особливу увагу приділено їх участі у формуванні урядів Гетьманату.

Ключові слова: політична діяльність, Гетьманат П.Скоропадського, уряд Української Держави, Українська партія соціалістів-федералістів, Українська народна громада, Російська конституційно-демократична партія, Український національний союз, земельна реформа.

Аннотация

В статье анализируется деятельность Украинской партии социалистов-федералистов, Украинской народной громады, Российской конституционно-демократической партии в период Гетманата П.Скоропадского. Осуществлен сравнительный анализ влияния этих политических сил на внутреннюю и внешнюю политику Украинской Державы. Особое внимание уделено участию партий в формировании правительств Гетманата.

Ключевые слова: политическая деятельность, Гетманат П.Скоропадского, правительство Украинской Державы, Украинская партия социалистов-федералистов, Украинская народная громада, Российская конституционно-демократическая партия, Украинский национальный союз, аграрная реформа.

Summary

In the article activity of the Ukrainian social-federalists' party, Ukrainian national society, Russian constitutional-democratic party in the period of P.Scoropadskyi Hetmanat is analysed. Comparative analysis of the influence of these political parties on the inner and foreign policy of the Ukrainian State is done. Special attention is paid to their role in formation of Hetmanat's governments.

Key words: political activity, P.Scoropadskyi Hetmanat, government of Ukrainian State, Ukrainian social-federalists' party, Ukrainian national society, Russian constitutional-democratic party, Ukrainian national union, land reform.

Прихід до влади гетьмана П.Скоропадського призвів до кардинальної зміни розстановки політичних сил в Україні. Це виявилось насамперед в усуненні від впливу на формування державного курсу політичних партій, які були основою Української Центральної Ради – УПСР та УСДРП. Водночас на перший план в українському політикумі вийшли сили, які репрезентували консервативний і ліберальний напрямки. Консервативні сили (Українська демократично-хліборобська партія (УДХП), Українська народна громада (УНГ), Союз земельних власників) перебували у гетьманському ресорті від самого початку підготовки перевороту і саме вони були опорою гетьманського режиму з перших днів існування Української Держави. Втім, не маючи у своїх лавах достатньої кількості досвідчених політиків, вони не могли забезпечити нормальне комплектування органів влади і насамперед уряду. Політичні сили ліберального спрямування були представлені в Україні Українською партією соціалістів-федералістів (УПСФ), російською Конституційно-демократичною партією (КДП), земськими діячами, чиновниками, офіцерами, представниками інтелігенції поза традиційними партіями. УПСФ, незважаючи на відповідність своїх програмових засад проголошеному

Гетьманом курсу державно-політичного розвитку, спочатку уникала співпраці з гетьманським урядом. З часом вона стала брати участь у державних структурах, але таким чином, щоб відповідальність за діяльність окремих її членів не несла вся партія. Представники КДП, навпаки, з перших днів існування Гетьманату приступили до урядової та державотворчої роботи, а політичні позиції частини членів партії під впливом внутрішньої і зовнішньої політичної кон'юнктури трансформувалися від «єдиності» до самостійництва. Слід також зазначити, що серед «київських» кадетів було чимало діячів з виразною українською національно-культурною орієнтацією.

Діяльність українських і російських лібералів у добу Гетьманату П.Скоропадського певною мірою висвітлена у спогадах та наукових дослідженнях сучасників тих подій: П.Скоропадського, Д.Дорошенка, Є.Чикаленка, О.Саліковського, В.Винниченка, П.Христюка, М.Шаповала та ін.¹ Інформація в їхніх публікаціях доповнюється матеріалами численних статей у газетах «Киевская мысль», «Нова рада», «Голос Києва» та ін. Значну увагу даній проблематиці приділили також сучасні українські історики: Р.Піріг, О.Любовець, В.Стрілець, О.Бойко, В.Верстюк, С.Корновенко та ін.²

Проголошений гетьманом у «Грамоті до всього українського народу» і «Законах про тимчасовий державний устрій України» курс на соціально-економічні перетворення передбачав участь у державному житті всіх політичних сил (за винятком лівих радикалів). Особливо активно гетьман П.Скоропадський намагався залучити до системи влади представників українського лібералізму, уособлених насамперед Українською партією соціалістів-федералістів. Цього ж, заради політичної стабільності в державі, вимагало німецьке військове командування. В.Липинський у зв'язку з цим писав, що «Гетьманство 1918 р... мало створити одну – спільну і для консерватистів і для поступовців – місцеву територіальну державну владу і возобновити на Україні, разом із такою владою, нормальні взаємовідносини між консерватизмом і поступом»³. Прихильником цієї думки є і сучасний український історик Ю.Терещенко, який кваліфікує український консерватизм у 1918 р. як ліберальний і як такий, що виступав не проти суспільних перетворень взагалі, а проти радикальних соціальних експериментів більшовизму та українських соціалістів із Центральної Ради»⁴. Суттєвим прорахунком П.Скоропадського можна вважати те, що після приходу до влади він не зберіг Українську народну громаду як партію державної влади. Внаслідок цього в українському політикумі виник вакуум, який, з огляду на відмову УПСФ зайняти провідні державні посади, заповнила російська Конституційно-демократична партія.

Співпраця соціалістів-федералістів з гетьманським режимом мала бути логічним продовженням їхньої попередньої політичної діяльності. А вже з початку 1918 р. УПСФ активно виступала проти соціалістичних експериментів ліворадикального уряду В.Голубовича, вимагала його відставки та реформування самого принципу формування органів влади⁵, а один із лідерів партії, А.Ніковський, на знак протесту вийшов зі складу Президії УЦР⁶. Більше того, члени партії були поінформовані про підготовку гетьманського перевороту⁷, а до заступника голови УПСФ А.Ніковського представники німецького і австрійського військового командування в Україні зверталися з пропозицією сформувати майбутній уряд або увійти до його складу⁸. Слід наголосити, що есефи були готові до зміни влади в Україні, оскільки за день до перевороту, а саме 28 квітня 1918 р., ЦК УПСФ уклав список претендентів до складу уряду, до якого увійшли: на посаду прем'єр-міністра – С.Єфремов (УПСФ), міністра внутрішніх справ – О.Саліковський (УПСФ), міністра закордонних справ – Д.Дорошенко (УПСФ) або В.Липинський (УДХП), міністра юстиції – С.Шелухін (УПСФ), міністра торгу і промисловості – І.Фещенко-Чопівський (УПСФ), міністра фінансів – Г.Афанасьєв (КДП), міністра освіти – В.Прокопович (УПСФ), міністра хліборобства – К.Мацієвич (УПСФ)⁹.

29 квітня, в той день, коли було здійснено переворот, гетьман П.Скоропадський доручив сформуванню новий уряд М.Устимовичу. Останній, маючи мету «скласти національний, український, а разом з тим діловий кабінет необхідний зараз»¹⁰, запропонував есефам сім вакантних посад в уряді. Відповідно до списку М.Устимовича, міністрами мали стати земельних справ – К.Мацієвич (УПСФ), промисловості – В.Леонтович (колишній член УРДП), юстиції – С.Шелухін (УПСФ), закордонних справ – О.Шульгин (УПСФ) або О.Лотоцький (УПСФ), освіти – М.Василенко (КДП), шляхів – Б.Бутенко (КДП), продовольства – Ю.Соколовський (КДП), пошти – Статкевич, фінансів – П.Климович (безпартійний), здоров'я – В.Любинський (УНГ), праці – А.Ніковський (УПСФ)¹¹. Переговори про включення членів УПСФ до складу уряду М.Устимович вів із заступником голови партії – А.Ніковським. Останній «з обуренням відкинув цю пропозицію»¹², чим фактично припинив переговори.

Внаслідок відмови партії соціалістів-федералістів сформований М.Устимовичем уряд мав занадто правий ухил, що не задовольняло ні гетьмана, ні німецьке військове командування в Україні¹³. 30 квітня 1918 р. після демісії М.Устимовича головою Ради міністрів гетьман призначив члена КДП М.Василенка, доручивши йому сформуванню кабінету в мінімальні строки – до 22 години 1 травня. Новий прем'єр в інтерв'ю газеті «Киевская мысль» заявив про прагнення гетьмана створити національний кабінет міністрів і досягти компромісу з традиційними українськими політичними партіями. «Гетьман заявив мені, – зазначив М.Василенко, – що про правий кабінет не може бути мови, що склад правительства повинен бути лівий, що реформи необхідні, що земельна реформа, на думку гетьмана, повинна бути поведена в тім напрямі, як це намічено в його грамоті»¹⁴.

Отримавши повноваження скласти новий уряд, М.Василенко насамперед звернувся до соціалістів-федералістів. Він відвідав збори їхньої партії, поінформував про ситуацію, що склалася, і переконував есефів вступити до складу нового кабінету міністрів. Запропонований М.Василенком майбутній склад уряду мав такий вигляд: прем'єр – М.Василенко (КДП), фінанси – Бернадський (КДП), військо – полковник Сливинський, закордонні справи – К.Лоський (УПСФ), внутрішні справи – Ф.Лизогуб (КДП), харчові справи – Соколовський (КДП), освіта – В.Прокопович (УПСФ), земельні справи – Кияніцин (КДП), судові справи – С.Шелухін (УПСФ), праця – А.Ніковський (УПСФ), здоров'я – Любинський (УНГ), шляхи – Б.Бутенко (одночасно член УНГ і КДП)¹⁵. У відповідь на пропозицію М.Василенка лідери УПСФ заявили, що їхня партія «майже вирішила відмовитися» від участі в новому уряді, але остаточне рішення вимагає додаткового обговорення¹⁶.

Ведучи переговори з гетьманською адміністрацією, есефи водночас перемовлялися з представниками німецької військової адміністрації в Україні, яких вважали «справжніми авторами перевороту і хазяями становища»¹⁷. 29 квітня 1918 р. Головний комітет партії соціалістів-федералістів закликав провідні українські політичні партії, що входили до Центральної Ради, взяти участь у спільних нарадах. Основою політичного об'єднання, що отримало назву Центр українських партій (ЦУП), стали УПСФ, УСДРП та соціалістичні самостійники. Основним завданням новоствореної організації було ведення переговорів з німецьким військовим командуванням про можливість повернення влади традиційним українським партіям. Перша нарада ЦУП відбулася 30 квітня 1918 р., в ході якої було вироблено три вимоги до німецького керівництва: усунути від влади гетьмана П.Скоропадського, скасувати гетьманські закони і зберегти республіканську форму державного устрою. З цими вимогами делегація ЦУП звернулася до генерала В.Гренера, але останній заперечив можливість відновлення роботи Центральної Ради і радив брати участь у формуванні гетьманського уряду, пропонуючи вісім міністерських портфельів¹⁸. У цей час у поглядах ЦУП на можливість співпраці з гетьманом П.Скоропадським виділилося дві

чіткі лінії. С.Єфремов (УПСФ) та В.Винниченко (УСДРП) наполягали на необхідності такої співпраці, А.Ніковський (УПСФ) виступав категорично проти вступу представників від згаданих партій до нового уряду¹⁹. Незважаючи на гострі суперечки впродовж 30 квітня – 1 травня 1918 р., нарада все-таки виробила список кандидатів на міністерські посади. До складу уряду мало увійти 8 представників від ЦУП, з них 6 членів УПСФ (С.Шелухін, О.Шульгин, О.Саліковський, К.Мацієвич, О.Лотоцький, М.Корчинський), один член УПСС (П.Андрієвський) і один безпартійний (О.Греків), а також 6 представників КДП (Г.Афанасьєв, Ю.Вагнер, М.Василенко, С.Гутник, Ю.Соколовський, В.Любинський (офіційно безпартійний), А.Ржепецький)²⁰. 2 травня 1918 р. делегація ЦУП подала список претендентів на урядові посади В.Гренеру, але він заявив, що вільних міністерських портфелів залишилось лише 4, і запропонував взяти їх представникам партій, що входили до ЦУП²¹.

2 травня в інтерв'ю газеті «Киевская мысль» М.Василенко заявив, що в разі відмови УПСФ йому доведеться сформувати уряд з «інших, цілком придатних для ділової творчої праці, які будуть без сумніву сприяти українському національному відродженню, але які не матимуть такої визначеної національно-політичної фізіономії, як соціалісти-федералісти»²². Це питання М.Василенко обговорював також з Є.Чикаленком, який записав у своєму щоденнику 3 травня 1918 р.: «Він розказував мені, що вчора цілісний день вмовляв с[оціалістів]-ф[едераліст]ів взяти портфелі у міністерстві, але вони уперто відмовляються, щоб не закалять свого імені. Я, каже Василенко, доводив їм, що не треба боятися грязі і гною, коли ви хочете посадити якесь дерево, чи квітку, але вони упираються, і поневолі я мушу звернутися до кадетів»²³.

Тим часом кабінет міністрів було складено без участі українських соціалістів і переважно з членів КДП. Наказ про призначення нового уряду було підписано гетьманом П.Скоропадським 3 травня 1918 р. Його склад був такий:

атаман Ради міністрів, міністр внутрішніх справ і виконуючий обов'язки міністра пошт і телеграфів – Ф.Лизогуб;

міністр фінансів – А.Ржепецький;

міністр торгу і промисловості – С.Гутник;

міністр продовольчих справ – Ю.Соколовський;

міністр праці – Ю.Вагнер;

в.об. міністра народної освіти і міністр закордонних справ – М.Василенко;

міністр народного здоров'я – В.Любинський;

міністр шляхів – Б.Бутенко;

міністр судових справ – М.Чубинський;

державний контролер – Г.Афанасьєв;

в.об. міністра військових справ і флоту, начальник генерального штабу – О.Сливинський²⁴.

Питання про те, наскільки добре провід КДП був проінформований про підготовку перевороту і чи окремі члени партії брали у ньому участь з власної ініціативи чи за санкцією вищого партійного керівництва, залишається відкритим. Однозначно можна стверджувати, що деякі члени КДП знали про підготовку повстання і, можливо, брали у ній участь. Так, Н.Полонська-Василенко згадує, що її чоловік М.Василенко належав до видатних діячів Української народної громади. Очевидним є висновок про те, що він як член групи, яка спланувала й організувала переворот, не міг не знати про його підготовку. На добру проінформованість М.Василенка вказують і опосередковані свідчення – спогади тогочасних членів КДП. Так, В.Вернадський, який прибув до Києва 9 травня і спілкувався з М.Василенком, у своєму щоденнику занотував: «Coup d'état (переворот – М.Г.) совершен немцами... [Василенко] составлял министерство, с ним говорили уже давно, за недели 1½–2 до переворота»²⁵. Підтверджує цю думку і П.Мілюков, який із середини червня 1918 р.

перебував у Києві, розмовляв з М.Василенком, а потім зафіксував зміст розмови у своєму щоденнику. Поміж іншим П.Мілюков записав: «Накануне перевороту Василенко пригласен к Скоропадскому, ему предложено составить список (правительства – М.Г.)»²⁶. П.Скоропадський вказує у своїх «Спогадах» на те, що член КДП і УНГ Б.Бутенко «был первый, который согласился быть министром еще до переворота»²⁷. Що стосується інших членів партії кадетів, які увійшли до першого уряду УД, то відомостей про їх участь у перевороті немає. Більше того, гетьман П.Скоропадський заперечує їхню причетність до перевороту, оскільки, згадуючи про Б.Бутенка, пише, що «другие министры явились на готовое, а тут приходилось все создавать»²⁸. М.Якупов у дослідженні про діяльність кадетів в Україні у 1917–1918 рр. стверджує, що рішення про вступ кадетів до складу уряду приймалося не партійним комітетом, а на засіданнях окремих груп. Після фактичного входження представників цієї партії до Ради міністрів з цього приводу розгорілися гарячі дебати на засіданні обласного комітету партії, але, незважаючи на це, питання все ж було вирішене позитивно²⁹.

Отже, на запрошення М.Василенка увійти до складу уряду есефи знову відповіли відмовою. Після переходу справи формування кабінету міністрів до рук Ф.Лизогуба він, як і його попередники, зробив пропозиції соціалістам-федералістам – Д.Дорошенку, К.Мацієвичу, О.Шульгину та О.Лотоцькому увійти до складу уряду. Трое останніх одразу відмовилися. Погодився лише Д.Дорошенко, у якого у зв'язку зі вступом до уряду УД виник конфлікт з керівництвом УПСФ, внаслідок якого він наприкінці травня вийшов з партії³⁰.

Як бачимо, значна частина міністерських портфельів пропонувалася представникам партії соціалістів-федералістів. Втім, усі кандидати у члени уряду від УПСФ відмовились від запропонованих посад. Проаналізувавши ситуацію, що склалася, можна назвати низку причин цієї відмови: 1) з 4–7 міністерськими портфелями з 14–18 есефи не мали кількісної переваги в уряді і відповідно не могли належним чином впливати на його курс; 2) встановлений в Україні новий державний лад суперечив поглядам есефів на шляхи державного будівництва; 3) спосіб приходу гетьмана до влади вони вважали недемократичним і, зважаючи на це, ставили під сумнів легітимність його влади; 4) продовжував існувати міцний зв'язок УПСФ з іншими українськими політичними партіями соціалістичного спрямування, який, очевидно, також стояв на перешкоді входження есефів до уряду. Не зважаючи на всі перераховані вище обставини, есефи досить серйозно розглядали перспективу входження до Ради міністрів. Доказом цього є їхні активні переговори з представниками як гетьмана (М.Василенко), так і німецько-австрійської окупаційної влади в Україні (В.Гренер, фон Мумм). Про намір соціалістів-федералістів увійти до складу уряду свідчить і той факт, що друкований орган партії газета «Нова рада» не виходила від дня перевороту до 9 травня 1918 р., хоча офіційної заборони на її друк не було (наприклад, орган УСДРП «Робітнича газета» у цей період видавалася у нормальному режимі). Очевидно, призупинення виходу часопису було пов'язане саме із відсутністю чіткої позиції партії у ставленні до нового режиму в період ведення переговорів про формування уряду.

9 травня 1918 р. у газеті «Нова рада» УПСФ нарешті оголосила про своє ставлення до Гетьманату. У великій редакційній статті, присвяченій аналізу подій останніх 10 днів, було дано вкрай негативну оцінку Всеукраїнському делегатському з'їзду Союзу земельних власників і новоствореному уряду, при цьому постать гетьмана залишилась недоторканою³¹. С.Єфремов у статті «Інтермедія», вміщеній у тому самому випуску газети, різко критикуючи діяльність Центральної Ради та «нездатного, і в нездатності своїй злочинного» уряду В.Голубовича, наголошував на реакційності нового режиму та на тому, що до влади прийшли ворожі українській державності політичні сили³². Той самий С.Єфремов у редакційній статті 10 травня 1918 р. писав, що «все міністерство д. Лизогуба можемо назвати в значній мірі міністерством парадоксальним, сплетеним з несподіванок та політичного кар'єризму,

з суперечностей та зовсім виразних ознак тієї «волі до власти», яка жене своїх носителів на карколомні сальто-мортале»³³. Слід наголосити, що водночас есефи через друкований орган партії заявили про своє якщо не позитивне, то принаймні нейтральне ставлення до гетьмана. Це твердження яскраво ілюструє цитата з опублікованої 11 травня у «Новій раді» редакційної статті: «В заявах Гетьмана звертають на себе увагу слова про демократичну програму, про аграрну реформу, про українські переконання, про українізацію державного апарату, про економічне зближення з Росією та ідею повної самостійності й незалежності України. Не входячи ні в оцінку, ні в критику цих заяв, маємо вказати тільки, що *виразний* (виділено нами – М.Г.) характер їх настроює так, що про них власне можна говорити і скласти собі більше менше певну думку про наміри П.Скоропадського... Але нас більше цікавить заява Ф.Лизогуба, прем'єр-міністра уряду того самого гетьмана, який має соціальну й політичну програму у всякім разі українську. І коли думки Гетьмана П.Скоропадського можуть викликати згоду, чи незгоду з ним, то заяви Ф.Лизогуба нічого окрім недовіри та непевності не викликають»³⁴.

Для вироблення тактики подальшої політичної діяльності і прийняття рішення про офіційне ставлення до нових державних реалій 10–12 травня 1918 р. УПСФ провела свій партійний з'їзд, який відбувся у Києві, в помешканні клубу «Родина». На з'їзд прибуло близько 40 представників від партійних осередків усіх українських губерній, крім Харківської. Головою з'їзду було обрано І.Шрага, товаришами голови О.Саліковського та О.Карпинського³⁵. На з'їзді було розглянуто низку питань, що стосувалися як внутрішнього життя держави, так і її ролі і місця у системі міжнародних відносин. У доповіді О.Шульгина «Про міжнародне становище України» йшлося про необхідність визнання партією самостійності України та неможливості федерування із більшовицькою Росією³⁶. Це саме положення було зафіксоване у резолюції «В справі федерації і самостійності»³⁷.

Із доповіддю «Про економічне становище України» виступив І.Фещенко-Чопівський, який наголосив на необхідності ефективного використання тих економічних умов, які склалися в країні в результаті укладення Берестейського миру, шляхом створення умов для приватної ініціативи та регулювання економіки з допомогою державних монополій³⁸. Прийнята партією резолюція «В справах економічних на Україні» передбачала: відбудову з допомогою держави зруйнованої війною промисловості, використання приватної ініціативи під державним контролем, розробку загальнодержавного фінансово-господарського плану, державне регулювання зовнішньої торгівлі, підтримку виробничої та споживчої кооперації, введення монополій у деяких галузях промисловості, урядове регулювання взаємовідносин між робітниками та власниками підприємств, підтримку професійної освіти тощо³⁹.

Лейтмотивом доповіді К.Мацієвича «Про земельну справу на Україні» була думка про необхідність передачі землі у приватну власність трудовим селянським господарствам за певну плату і без права розпоряджатися нею⁴⁰. У прийнятій на основі згаданої доповіді резолюції з'їзду «В земельній справі на Україні» зазначалося, що верховне право власності на землю має належати державі, яка має право відчужувати від власників усі земельні ділянки, більші за трудову норму, за плату і потім розподіляти їх між малоземельним та безземельним селянством⁴¹.

У доповіді «Внутрішнє становище на Україні і організація влади» А.Ніковський підбив короткі підсумки державного розвитку УНР і засудив діяльність Центральної Ради. Гетьманський переворот він вважав, «незважаючи на його штучність», «логічно природним», оскільки «людність сподівалася твердої влади»⁴². З'їзд заслухав також доповіді «Діяльність фракції партії соціалістів-федералістів в Центральній Раді» М.Кушніра, «Про раду народних міністрів» В.Прокоповича, «Про тактику партії» С.Єфремова, «Про організаційну роботу» М.Корчинського⁴³.

У резолюції «В справі відношення до Центральних Держав» УПСФ визнавали правомірність німецької військової присутності в Україні, але поряд з тим засуджували втручання німецького командування у внутрішні справи України⁴⁴. Резолюцією «В справ міжнародної політики» з'їзд висловився за необхідність дотримання Україною нейтралітету встановлення дипломатичних зв'язків з якомога більшою кількістю держав світу та за участі України у міжнародній мирній конференції⁴⁵. У резолюції «В справі тактики і відношенні до моменту» містилося положення про опозицію до гетьманського уряду та про заборону членам партії вступати до нього⁴⁶. Характерно, що з'їзд УПСФ не висловив свого ставлення до державного перевороту і встановлення Гетьманату та до самої особи гетьмана П.Скоропадського. Під час роботи з'їзду головою УПСФ було обрано С.Єфремова, заступником голови – А.Ніковського. Також здійснено довибори в Головний комітет УПСФ, кількість членів якого зросла до 15⁴⁷.

У кадетському з'їзді, що відбувся 8–11 травня 1918 р., взяли участь делегати із більшості регіонів України: Київщини, Поділля, Харківщини, Херсонщини, Катеринославщини, Харківщини, Полтавщини і Чернігівщини. На з'їзді були присутні також і троє міністрів-кадетів із новоствореного уряду УД. Більшість делегатів з'їзду визнали українську державність, зберігаючи при цьому відданість концепції єдиної і неподільної Росії. Дехто з делегатів висловлював побоювання, що встановлення Гетьманату може стати на перешкоді відновлення загальноросійської монархії. З приводу вступу членів КДП до складу уряду УД з'їзд прийняв резолюцію, в якій зазначалось, що «делегатський з'їзд, лишаючись вірним ідеалам партії та її програмі, перед загрозою небезпеки поневолення й загибелі краю від анархії й руїни, признає необхідною участь партії в державній роботі й уважає можливим персональне вступлення своїх членів у нове правительство»⁴⁸.

Присутні на з'їзді міністри уряду УД у своїх промовах наголосили на позитивному ставленні до самостійності України. Так, М.Василенко заявив: «Я прийняв обов'язки міністра, уважаючи це своїм обов'язком. Я не думаю виправдовуватися. Я не зійду з позиції, котра потрібна для добра Батьківщини, не дивлячись ні на які напади. Треба поставити межі революції яко руїні. Ідея нації на Україні поглибила ідею держави. Національна ідея була сильніша, і Українська Народна Республіка будувалася на національним принципі. Українська культура повинна вступити в боротьбу з російською культурою. Ця боротьба буде допомагати розвитку української культури. Україна може й повинна творитися як самостійна держава»⁴⁹. А.Ржепецький у свою чергу сказав: «Я не хочу каятися тут в утворенні гетьманщини, і в зближенні з новими союзниками, бо я був переконаний, що іншого виходу для 40-мільйонного народу не було... я увійшов до міністерства тому, що, обміркувавши питання про добробут країни, прийшов до переконання, що можемо існувати тільки відокремившись від Росії»⁵⁰.

Одним із найважливіших результатів з'їзду було прийняття рішення про утворення Головного комітету для управління партійними справами в Україні. У листі Центральному комітету КДП у Москві українські кадети пояснювали утворення нової структури необхідністю мати в Україні самостійний орган партії, оскільки для проведення самостійної державної політики «немыслимо нахождение в составе правительства министров, получающих директивы из-за границы», а також нестабільним зв'язком із Центральним комітетом партії. Для збереження впливу ЦК КДП на Головний комітет було вирішено включити до його складу усіх членів ЦК та членів Державної думи всіх скликань⁵¹. У питаннях зовнішньої політики з'їзд дійшов висновку, що дотримання союзних договорів із Антантою беззмістовне і шкідливе, а співпраця із німцями, якої уникнути все одно не вдасться, дає можливість «бороться с реакционными течениями и крайними украинскими

шовиністами»⁵². Тут варто відмітити, що погляди українських кадетів на взаємини з Антантою зазнали кардинальних змін, адже у перші дні після вступу німецьких військ до Києва вони влаштували багатолюдний мітинг, на якому, підкреслюючи свою попередню позицію, заявили про вірність союзникам⁵³.

11 травня 1918 р. Бюро ЦК КДП у Москві обговорило питання про дії київських кадетів і прийняло резолюцію, в якій говорилося, що зважаючи на брак інформації ЦК не може висловити своїх думок з приводу дій київських членів партії. Водночас у резолюції підкреслювалось, що «ЦК... признает необходимым сохранять верность союзникам и исключить всякую возможность добиваться перемены власти при содействии немцев»⁵⁴. Прийняттю резолюції передувало обговорення тактики киян, під час якого П.Мілюков живив, що вступ членів партії до уряду гетьмана П.Скоропадського, навіть на персональній основі, він вважає неприпустимим. Після отримання рішень ЦК КДП Головний комітет партії в Україні дав йому докладне пояснення, в якому говорилось, що кадети України визнали самостійність України як сумний неминучий факт, шкідливий для усїєї Росії і для України, однак «соединение Украины с большевистской Россией гибельно»⁵⁵. Втім, протистояння між київськими і московськими кадетами фактично вичерпало себе після переходу КДП у липні 1918 р. на нелегальне становище в Росії, а також прийняття чистиною членів партії (у т.ч. П.Мілюковим) німецької орієнтації.

Представники кадетів, які увійшли до складу уряду (Ф.Лизогуб, С.Гутник, А.Ржепецький, Б.Бутенко), взяли участь і у з'їзді представників промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства (Протофісу), що відбувся у Києві 15–18 травня 1918 р. Як зазначає Д.Дорошенко, у своїх промовах учасники з'їзду заявляли, що вони стоять «на ґрунті української самостійної державності, винесли ділові резолюції й вислали по закінченню з'їзду спеціальну делегацію до гетьмана... з заявою про бажання всіх представників економічних сил України віддатися справі улаштування нового державного, промислового й економічного життя Української Держави»⁵⁶. З'їзд Протофісу прийняв резолюцію з приводу питань праці, в якій йшлося про необхідність перегляду закону Тимчасового уряду про свободу страйків, скасування положень про заводські комітети і ради старост, визнання недійсними колективних договорів. У резолюції з приводу земельного питання з'їзд вітав відновлення приватної власності на землю та висловлював сподівання, що державна влада сприятиме поверненню поміщикам відібраного у них чи розграбованого майна⁵⁷.

Аналіз рішень травневих з'їздів УПСФ та КДП засвідчує, що у цей період програмні положення обох партій були надзвичайно близькими. Цю схожість констатувала і місцева та закордонна преса. Так, «Киевская мысль» відмічала, що в резолюціях з'їзду УПСФ немає нічого, щоб відрізняло її від КДП, а німецька газета «Франкфуртер цайтунг» зауважила, що порівняння промов, які виголосили М.Василенко на кадетському з'їзді 10 травня і О.Шульгин на есефівському 11 травня, мусить усіх переконати у відсутності розбіжностей у закордонній орієнтації обох партій⁵⁸. Більше того, на підставі резолюцій з'їзду УПСФ соціалістична газета «Черниговская земля» стверджувала, що соціалісти-федералісти не є ні соціалістами, ні федералістами, а українським відділенням Партії народної свободи⁵⁹.

Зазнавши невдачі у боротьбі за міністерські портфелі, есефи, однак, не відмовились від державотворчої роботи повністю. Значна частина провідних діячів УПСФ погодилась обійняти інші високі державні, дипломатичні та урядові посади. Зокрема, С.Шелухін був призначений головою української делегації на українсько-російській мирній конференції⁶⁰; М.Славинський став представником уряду Української Держави в Петрограді та радником Міністерства закордонних справ⁶¹; А.Яковлів та К.Лоський очолювали департаменти

Міністерства закордонних справ⁶²; П.Холодний працював у Міністерстві освіти (товариш міністра)⁶³. Багато есефів було включено до дипломатичного корпусу УД, зокрема послами були призначені О.Шульгин (Болгарія), К.Лоський (Фінляндія), М.Славинський (Військо Донське), Ф.Штейнгель (Німеччина)⁶⁴. Про останнього Д.Дорошенко писав, що йому «вдалося зайняти в Берліні авторитетне становище й улегшити безпосередні зносини між українським та німецьким урядами»⁶⁵.

Перебуваючи в опозиції до влади, партія соціалістів-федералістів продовжувала відігравати важливу роль у політичному житті держави. 18 травня 1918 р. ЦК УПСФ направив до німецького посла в Україні Фрайгера фон Мумма делегацію у складі К.Лоського, К.Мацієвича і О.Саліковського, яка висловила послові протест проти арешту німецькою військовою владою учасників селянського з'їзду⁶⁶. 19 травня 1918 р. на відкритті нового приміщення Українського клубу одна з чільних діячів УПСФ Л.Старицька-Черняхівська виступила з промовою, в якій звернулась до присутнього на урочистостях гетьмана з закликом йти шляхом Б.Хмельницького, який дав Україні незалежність, та оточувати себе «щирими патріотами і незрадливими людьми-українцями»⁶⁷.

УПСФ одразу ж відреагувала на вбивство генерал-фельдмаршала німецької армії Айхгорна, що було здійснене наприкінці липня 1918 р. лівим есером Борисом Донським⁶⁸. Головний комітет УПСФ засудив тактику лівих есерів і ухвалив «висловити жаль з приводу такого способу боротьби взагалі і тут особливо», вбачаючи у ньому «замах на наше самовизначення»⁶⁹. 31 липня делегація УПСФ у складі А.Ніковського, К.Мацієвича і Д.Марковича склала візит німецькому послу барону фон Мумму, оповістила його про ухвалену резолюцію, а також висловила «щире спочуття значній втраті, яку понесла Німеччина в особі небіжчика»⁷⁰.

Протягом травня-червня 1918 р. діяла конспіративна політична організація, яка проводила таємні наради діячів УПСФ, УСДРП, УПСР (правої) та представників від міністерств і установ УД. Метою організації було взаємне інформування їх учасників та підтримка членів цих партій у державних структурах Гетьманату. Засідання відбувалися у міру потреби. Від міністерств у роботі організації брали участь Л.Білецький (УПСФ) та С.Лемківський, від партій – есефи А.Ніковський, С.Єфремов, П.Зайцев та есдеки В.Винниченко, Л.Чикаленко, М.Залізник та інші⁷¹.

Важливе значення у справі реформування уряду УПСФ надавала контактам із німецьким військовим та політичним істеблшментом в Україні, причому здійснювалися вони переважно через заступника голови партії А.Ніковського. Зокрема, він вів переговори з генералом Гренером, послом Німеччини в Україні фон Муммом, генеральним консулом Тіллем, начальником контррозвідки майором Г.Гассе, начальником відділу преси Вагнером та ад'ютантом генерала Гофмана капітаном Люберсом. Характеризуючи свої контакти з німцями, А.Ніковський на допитах у ГПУ у 1929 р. (він був одним із звинувачених у справі СВУ) свідчив, що він намагався «через голову Гетьмана подати руку німцям»⁷².

Наприкінці серпня 1918 р. у Києві перебувала делегація незалежних експертів німецького парламенту. Ознакою впливовості партії соціалістів-федералістів у той час є те, що згадана делегація контактувала не тільки з гетьманом і головою уряду, а й з лідерами УПСФ. 31 серпня 1918 р. делегація зустрілася з керівництвом УНС. Питання, що обговорювалися, головним чином торкалися входження ліберальних українських діячів до уряду⁷³.

Значну увагу у добу Гетьманату УПСФ приділяла обороні прав української мови. У відповідь на пропозицію Союзу земельних власників і Протофісу визнати російську мову другою державною на вересневому партійному з'їзді соціалісти-федералісти ухвалили резолюцію «В справі державної мови на Україні», в якій стверджувалося, що державною мовою може бути лише українська⁷⁴. Наступним кроком у цьому напрямку було подання

гетьману 2 жовтня 1918 р. делегацією київської «Просвіти», у складі якої були, зокрема, есефи О.Лотоцький та О.Саліковський, меморандуму з розробленими Українським правничим товариством основними принципами закону про державну мову⁷⁵. Трохи раніше УНС запропонував прийняти закон про визнання української мови державною, який мав би містити такі положення: зобов'язати всіх чиновників державних і громадських інституцій розпочати вивчення української мови; приймати на державну службу лише осіб зі знанням української мови; звільнити з роботи усіх працівників державних установ, які у визначений термін не оволодіють українською мовою. Ужиття усіх цих заходів УНС пропонував приурочити до річниці від дня проголошення незалежності, тобто до 9 (22) січня 1919 р.⁷⁶

Члени УПСФ відігравали важливу роль у налагодженні взаємовідносин з Українською національною радою у Львові, що виникла 18 жовтня 1918 р. Зокрема, президія УНС мала відправити до неї делегацію у складі В.Прокоповича (УПСФ), В.Чехівського (УСДРП) і М.Корчинського (УПСФ) для інформації і встановлення контактів⁷⁷. Втім, запланована поїздка не відбулася через заборону переїзду через австро-угорський кордон. Зважаючи на неможливість встановлення прямих контактів, УНС обмежився надсиланням вітальної телеграми, у якій недвозначно заявив про прагнення до об'єднання обох частин України⁷⁸. Есефи, які входили до складу уряду, ініціювали призначення О.Саліковського на посаду голови надзвичайної дипломатичної місії УД до Галичини. 9 листопада відбулася зустріч О.Саліковського із П.Скоропадським, під час якої сторони обмінялися думками з приводу політики УД стосовно Галичини: О.Саліковський висловився, що з огляду на міжнародне становище не варто поспішати із об'єднанням Галичини й України, а гетьман запевнив його у неможливості федеративного єднання України і Великої Росії. Також П.Скоропадський пообіцяв виділити 5 млн. карбованців на підтримку тамтешнього українського національного руху. Втім місія О.Саліковського до Львова так і не виїхала: спочатку через затягування справи видачі коштів міністрами А.Ржепецьким та С.Мерінгом, а після 14 листопада 1918 р. – у зв'язку із проголошенням федеративної грамоти та початком повстання Директорії⁷⁹.

Не менш активну участь у політичному житті Гетьманату П.Скоропадського брали й українські кадети. Зокрема, вони виступали проти обмеження деяких демократичних свобод, запровадженого першими гетьманськими законами. Наприклад, вони були проти заміни загальнодемократичних виборів органів місцевого самоврядування виборами по куріальній системі. Питання про міські думи обговорювалося на першому засіданні Київського комітету Партії народної свободи. ГК КДП в Україні визнав незаконним і недоцільним розпуск органів місцевого самоврядування і відновлення старих дореволюційних цензових дум. Головний комітет закликав своїх членів утриматися від участі у цензових думках⁸⁰. Харківський комітет партії кадетів навіть прийняв резолюцію, в якій підкреслювалося, що законопроект про куріальну систему виборів є реакційним кроком, який є «недопустимим посягательством на самые дорогие для партии демократические принципы»⁸¹. Незважаючи на протест ГК КДП в Україні, Рада міністрів УД, яка у переважній більшості складалася з тих самих кадетів, прийняла «Городовое положение», за яким усі міські думи і земства втрачали свої повноваження, а за новим виборчим законом думи мали обиратися за трикуріальною системою. Проведення виборів планувалося на грудень 1918 р. Втім у жовтні 1918 р. ГК кадетської партії, незважаючи на свої попередні постанови, все-таки ухвалив рішення про участь у виборах до земських і міських органів самоврядування, наголошуючи при цьому на їх недемократичності⁸².

Політика, яку проводив уряд УД, не завжди відповідала принципам Конституційно-демократичної партії. 8 і 9 вересня 1918 р. відбулося пленарне засідання Головного комітету КДП в Україні, що було присвячене розгляду питання про ситуацію у державі і доповіді П.Мілюкова про міжнародне становище. На засіданні головував Д.Григорович-Барський,

були присутні члени уряду від партії кадетів: міністр фінансів А.Ржепецький і міністр торгу і промисловості С.Гутнік; товариші міністрів: землеробства – В.Брукст, продовольства – І.Черниш, праці – проф. В.Косинський. З доповіддю про ситуацію в країні виступив С.Крупнов. Доповідь викликала тривалу дискусію, за її підсумками Головний комітет партії прийняв резолюцію, основні положення якої зводились до такого:

– завдання створення державності в Україні до цього часу залишаються недосягнутими. Населення на місцях не відчуває авторитетної, близької влади, а тому ставлення народу до влади залишається невизначеним;

– існуюча система влади використовує для управління державою старорежимні методи: урядовий апарат використовується для забезпечення вузькокласових інтересів, засоби адміністративного впливу не завжди застосовуються відповідно до закону, а покарання не завжди співмірне із провинною;

– законодавча діяльність і гетьмана, і Ради міністрів є недосконалою (особливо кадети були незадоволені законом про вибори до органів місцевого самоврядування та нормативно-правовою базою аграрної реформи);

– результатом такого курсу є відчуження народу від влади, поширення нестабільності у державі та неможливість стабілізації сільського господарства, промисловості і фінансів.

ГК КДП підкреслював, що в таких умовах та при відсутності солідарності всередині кабінету міністри-кадети не можуть нести відповідальність за політику всього уряду. При цьому комітет висловився за подальшу участь членів партії у роботі Ради міністрів з метою наближення діяльності уряду до демократичних ідеалів Партії народної свободи. Окремим пунктом резолюції Головний комітет наполягав на необхідності встановлення рівноправності російської і української мов⁸³.

Одним з найважливіших питань у програмах УПСФ і КДП було вирішення майбутнього державного устрою як України, так і Російської держави в цілому. За часів Гетьманату партія соціалістів-федералістів поступово відмовилася від ідеї федерації і стала на позицію необхідності збереження повної самостійності України. З цього приводу А.Ніковський у своїх зізнаннях на допитах у ГПУ у 1929 р. писав, що «газета «Нова рада» і партія с[оціалістів]-ф[едералістів] помалу приходила до ідеї повної самостійності України, вважаючи федералізм за «музику майбутнього», розвиваючи теорію, що федерація не може бути декретована згори, а може будуватися з самостійних елементів»⁸⁴. Водночас лідери УПСФ (С.Єфремов, О.Саліковський) не заперечували можливість федерування України з Росією у майбутньому⁸⁵. З цього приводу С.Єфремов висловлювався так: «З радянським урядом ми, певна річ, федеруватися не можемо. А що буде у майбутньому, – це залежить від багатьох факторів, передбачити які не уявляється можливим»⁸⁶. Окрім того, есефи вважали за можливе вступ України в інші федеративні об'єднання. Так, восени 1918 р. А.Ніковський на сторінках «Нової ради» виступив з пропозицією створення Чорноморсько-Балтійського союзу. Нове політичне утворення він розглядав як «гроно держав», необхідними передумовами об'єднання яких мали бути спільні кордони, вимушена участь у Першій світовій війні та право народів цих держав на самовизначення. До Чорноморсько-Балтійського союзу мали увійти Фінляндія, Латвія, Литва, Білорусь, Україна, країни Чорноморського регіону і Кавказу. Ця структура ставила за мету спільний захист від насильницького прилучення згаданих держав до більшовицької Росії⁸⁷.

Схожа трансформація поглядів на майбутній устрій Росії відбувалася й у колах київських кадетів. Щоправда, під тиском ЦК КДП офіційно вони були змушені відстоювати тезу про єдність Росії, заявляючи у кулуарах про неможливість відновлення «єдиної і неподільної». Підтвердженням цього є лист П.Мілюкова до А.Денікіна, в якому лідер партії повідомляє, що під його тиском впливова частина уряду на засіданнях Головного комітету КДП

в Україні голосувала за постанови «слідовать «по линии превращения местного национального движения в общегосударственное путем объединения всего юга России». А вне стен комитета его члены проповедали: «единая Россия – это нелепость... Насильственное соединение в одном государстве столь больших и столь разнородных частей недопустимо»⁸⁸.

Не дійшовши компромісу з гетьманськими колами у справі формування уряду у першій половині травня 1918 р., УПСФ почала здійснювати кроки у напрямку гуртування українських політичних сил з метою ведення легальної боротьби за владу. Першим об'єднанням опозиційних партій став створений у 20-х числах травня Український національно-державний союз (УНДС). До його складу, окрім УПСФ, увійшли також УДХП, УПСС, Українська трудова партія, Об'єднана Рада залізниць України та Головна Рада Всеукраїнської поштово-телеграфної спілки⁸⁹. У двох меморіалах, виданих 24 і 30 травня 1918 р., УНДС визнавав владу гетьмана і легітимність німецької військової присутності в Україні та не заперечував проти взятих Центральною Радою зобов'язань. Основна критика спрямовувалась проти уряду Ф.Лизогуба, який провідники УНДС вважали антиукраїнським. У меморіалах також наголошувалось, що ефективний уряд може бути сформований лише з «осіб української орієнтації»⁹⁰.

Тривалий час УНДС був малочисельною і маловпливовою організацією, навколо якої гуртувалася переважно партійна інтелігенція; підтримки масових організацій, особливо селянських, він не мав. З ініціативи Центрального комітету УПСФ наприкінці липня – на початку серпня 1918 р. УНДС було перетворено на Український національний союз (УНС). Організацією союзу займався заступник голови УПСФ А.Ніковський, який, як писав у своїх спогадах інший есеф Л.Білецький, був «душею перших утворень Укр[аїнського] Націон[ального] Союзу» та «ініціатором цієї міжпартійної організації і перший представник від партії»⁹¹. УНС вимагав кардинальних змін політичного курсу Української Держави шляхом реорганізації уряду та скликання передпарламенту, проведення земельної реформи та забезпечення політичних свобод. Він визнавав існуючу владу і збирався боротися за її зміну демократичним парламентським шляхом. Новоутворене об'єднання відкидало вузькопартійні інтереси окремих політичних партій і прагнуло до державного будівництва. 4 серпня Статут та повідомлення про створення УНС за підписом голови союзу А.Ніковського були надруковані в «Новій раді»⁹². У §1 Статуту УНС було зафіксовано мету діяльності союзу, яка полягала у такому: «а) утворення міцної самостійної Української Держави; б) боротьба за законну владу на Україні, відповідальну перед парламентом; в) боротьба за демократичний виборчий закон; г) оборона прав українського народу і української держави в міжнародній сфері»⁹³.

На початковому етапі існування союзу до нього входили УПСФ, УПСС, УСДРП та УПСР (центральна течія)⁹⁴. Поміrkована платформа УНС, спрямована на проведення перетворень у державі демократичним шляхом, цілком влаштувала українські ліберальні громадські організації – Українське правниче товариство, Українське товариство економістів, Кирило-Мефодіївське братство, які теж невдовзі стали членами союзу⁹⁵. П.Христюк називав УНС «осередком легальної опортуністичної боротьби частини української дрібної буржуазії і правого крила демократії з гетьманщиною в напрямку українізації і демократизації останньої»⁹⁶. До УНС не приєдналася УДХП через домінування у ньому соціалістичних партій, з якими вона розходилася у соціальних питаннях, а також УПСР (ліва течія), яка у червні 1918 р. ухвалила рішення про збройну боротьбу з гетьманським режимом, а на нараді емісарів партії 19–22 серпня 1918 р. засудила платформу УНС як контрреволюційну⁹⁷. Отже, УНС визнавав існуючу в Україні владу і збирався боротися за її перетворення легальним демократичним правовим шляхом.

18 вересня 1918 р. УНС очолив В.Винниченко. На жаль, наразі немає повністю достовірної інформації про причини і форми зміни лідера УНС. За свідченням німецької газети «Fossische Zeitung», А.Ніковський залишив місце голови союзу за станом здоров'я, посівши місце віце-голови⁹⁸. Л.Білецький стверджує, що А.Ніковський погоджувався головувати в союзі тільки до тих пір, поки його очолить В.Винниченко, який ставився до УНС скептично⁹⁹. На думку М.Шаповала, перший голова УНС відійшов від керівництва організацією, позаяк на її засіданнях «почали висувати соціалістичні питання»¹⁰⁰.

З приходом до керівництва союзом В.Винниченка робота організації ніби розділилась на два напрямки. Перший з них – відкрита, легальна боротьба за зміну влади шляхом поповнення складу уряду представниками від УНС (А.Ніковський). Другий – таємна підготовка повстання з метою повалення гетьманського режиму (В.Винниченко, М.Шаповал). Про свою таємну діяльність на посаді голови УНС В.Винниченко писав: «Ставши по уступленню А.Ніковського головою Національного Союзу, я мусів брати участь у всіх балаканинах, які провадились до сього моменту, до мого вступу в Н. Союз; але та участь була вже тільки засобом сховати дійсні цілі й наміри, які виникли в мене ще під час задушеного літнього повстання на Україні. Для мене було ясно, що тільки силою можна вирвати владу з рук буржуазних клас»¹⁰¹. Слід зазначити, що В.Винниченко і М.Шаповал фактично діяли на власний розсуд, оскільки ні рішення їхніх партій, ні документи УНС не містили положень про необхідність збройної боротьби з Гетьманатом. Така позиція В.Винниченка і М.Шаповала відверто суперечила рішенням Головної ради УНС, яка у вересні 1918 р. розробила умови співпраці з П.Скоропадським, що полягали у тому, що українські партії визнають гетьмана головою держави, оскільки він обстоює державні інтереси України; УНС домагається включення своїх висуванців до оновленого (реконструйованого) кабінету міністрів; Всеукраїнський конгрес делегатів партій вибере Державну раду, що матиме силу діяти від імені народу аж до укладення загального миру¹⁰².

19 вересня 1918 р., через два дні після повернення гетьмана П.Скоропадського з поїздки до Німеччини, УНС розіслав представникам Почвірного союзу в Києві черговий меморандум щодо сучасного політичного становища в Україні¹⁰³. Автори меморандуму стверджували, що здійснення основних суспільно-політичних та економічних перетворень, організація української армії, чітке визначення кордонів держави та зміцнення її зовнішньополітичного становища гальмується кабінетом міністрів УД, а його заходи у господарській, фінансовій і політичній сферах ведуть до «занепаду, зuboжіння і культурного здичавіння... народу»¹⁰⁴. Вихід із ситуації, що склалася, УНС вбачав у зміні політичного курсу країни шляхом «реорганізації кабінету на основі ознак національного і коаліційного складу», скликання передпарламенту «з представників всіх класів і національних та політичних організацій» та проведення земельної реформи на основі знищення великого землеволодіння і передачі землі трудовому селянству¹⁰⁵.

Схожі рішення прийняла і УПСФ на партійній конференції, що відбулася 21–22 вересня 1918 р., постановивши передусім дбати про утворення національного уряду, проведення демократичної земельної реформи, встановлення миру всередині країни та про розвиток кооперації. Найважливішими завданнями в сфері зовнішньої політики УПСФ вважала дотримання умов Берестейського мирного договору, налагодження політичного та економічного співробітництва з країнами Європи та закріплення міжнародного становища України шляхом визнання її самостійності, насамперед з боку нейтральних держав¹⁰⁶.

На початку жовтня 1918 р. гетьман П.Скоропадський під тиском зовнішніх і внутрішніх обставин вирішив вступити у переговори з УНС з метою залучення його представників до складу кабінету міністрів. На прийняття такого рішення вплинуло посилення позицій УНС та його вересневий меморандум, а також необхідність проведення земельної реформи

і скликання Державного Союму¹⁰⁷. Велике значення в цій ситуації мала позиція гетьмана, який хотів, щоб традиційні українські політичні сили були представлені в уряді у достатній кількості і водночас не було різкого ухилу “вліво”, що могло призвести до руйнації державотворчого спрямування роботи кабінету міністрів¹⁰⁸.

Для переговорів з гетьманом УНС обрав делегацію у складі А.Ніковського (УПСФ), В.Винниченка (УСДРП) і Ф.Швеця (УПСР), яка мала переконати П.Скоропадського призначити новий кабінет міністрів за списком, складеним Українським національним союзом. Натомість УНС обіцяв вжити всіх можливих заходів, «щоб примирити народ з гетьманом і його урядом»¹⁰⁹. Переважна більшість кандидатів до складу уряду належала до партії УПСФ. П.Скоропадський прагнув лише часткових змін у кабінеті, вважаючи, що серед лідерів українських традиційних партій немає «державних людей», а тільки партійні діячі, які «не годяться для высших государственных должностей»¹¹⁰. На початку жовтня 1918 р. помічник генерала В.Гренера Ярош у розмові з А.Ніковським, О.Грековим і А.Марголіним повідомив, що заміна всього кабінету одразу неможлива, а запланована лише ротація міністрів юстиції, культу, освіти та земельних справ. Портфель міністра юстиції німці хотіли віддати С.Шелухіну (УПСФ), культу – О.Лотоцькому (УПСФ), а освіти – П.Дорошенку¹¹¹.

Ймовірно, 4 жовтня 1918 р. гетьман офіційно висловив бажання зустрітися з делегатами УНС. 5 жовтня 1918 р. А.Ніковський, В.Винниченко та Ф.Швець мали двогодинну аудієнцію у П.Скоропадського і обговорювали з ним питання формування нового кабінету. Делегація заявила, що Український національний союз домагається включення до складу уряду національних діячів з українських демократичних кіл. Водночас вони погоджувались на участь у кабінеті міністрів з попереднього уряду як фахівців своєї справи¹¹². Під час розмови обидві сторони визнали необхідність проведення земельної реформи на користь селянства і зійшлися у поглядах на справу оживлення культурного життя села. Гетьман запевнив делегацію у міцності міжнародного становища Української Держави і розповів про процес створення українських дипломатичних представництв за кордоном. «Нова Рада» писала, що «взагалі у розмові виявилася повна можливість порозуміння п. Гетьмана з українською інтелігенцією в питаннях державности України»¹¹³. Таким чином, розмова гетьмана П.Скоропадського з представниками УНС поклала початок доволі тривалому процесу реконструкції уряду УД. Провідну роль у переговорах, які велися впродовж 5–23 жовтня 1918 р. як з представниками гетьмана (Ф.Лизогуб), так і з представниками німецької окупаційної влади (фон Мумм, фон Тіль, В.Гренер, Люберс), відігравав заступник голови УПСФ А.Ніковський¹¹⁴.

Влітку-восени 1918 р. Київ перетворився на центр діяльності значної частини загальноросійських політичних сил, що були змушені залишити Москву і Петроград через посилення терору більшовиків. У другій половині вересня 1918 р. з ініціативи групи російських політичних діячів у Києві розпочала роботу нарада членів Державних дум чотирьох скликань і Державної ради колишньої Російської імперії (відома також під назвою Нарада членів законодавчих палат (НЧЗП)), у роботі якої взяли участь і кадети. НЧЗП працювала під гаслом боротьби з більшовизмом, а присутні на засіданнях делегати висловлювалися за необхідність втручання європейських держав у справи Росії з метою ліквідації радянської влади¹¹⁵. 20 вересня граф А.Бобринський вручив протест проти червоного терору в Росії гетьману П.Скоропадському і німецькому та австро-угорському представникам в Україні. У жовтні 1918 р. на ґрунті НЧЗП виникло об'єднання російських політичних діячів під назвою Рада державного об'єднання Росії (РДОР), яке вбачало мету своєї діяльності у боротьбі з більшовизмом і відновленні державної єдності Росії. У РДОР провідну роль відіграла т.зв. великоруська частина партії кадетів – її праве крило.

У заяві РДОР про мету її діяльності вказувалося, що успішна боротьба із більшовиками можлива лише у разі збройного втручання Антанті; визнавалася необхідність соціального реформування з метою покращення життєвого рівня населення; водночас заперечувалися всі проекти перетворення економічних відносин на соціалістичних засадах¹¹⁶.

Ймовірно, внаслідок зміни зовнішньополітичної ситуації та під впливом рішень РДОР 17 жовтня на засіданні уряду УД 10 міністрів-кадетів (М.Василенко, Г.Афанасьєв, А.Ржепецький, С.Гербель, С.Гутник, А.Романов, В.Зінківський, Ю.Вагнер, В.Колокольцев, С.Завадський) оприлюднили «Записку у справі зовнішньої політики України», в якій закликали допомогти Росії у боротьбі з більшовиками і вступити з нею в оновлений союз. Проти цієї пропозиції різко виступили Ф.Лизогуб, І.Кістяківський, Д.Дорошенко, Б.Бутенко і В.Любинський. В уряді розпочалися гострі дискусії, однак сторони не змогли досягти порозуміння. 18 жовтня 1918 р. внаслідок урядової кризи кабінет міністрів подав у відставку¹¹⁷.

20 жовтня 1918 р. «Нова рада» повідомила, що міністри Ф.Лизогуб, Д.Дорошенко, О.Рогоза, Б.Бутенко, В.Любинський та І.Кістяківський користуються повною довірою гетьмана і надалі очолюватимуть ввірені їм міністерства¹¹⁸. Під час переговорів УНС вимагав віддати йому портфелі міністрів внутрішніх, військових і земельних справ, а також призначити на посади товаришів військового міністра та міністра внутрішніх справ відповідно генерала О.Грекова та О.Скорописа-Йолтуховського¹¹⁹.

УПСФ надавала дуже важливе значення вступу представників від УНС до складу уряду. Підтвердженням цього є доповідь А.Ніковського на засіданні УНС 23 жовтня 1918 р., у якій він зазначав, що для українських партій відкрилася можливість взяти участь у формуванні змішаного кабінету міністрів і таким чином сприяти його українізації та демократизації. Його підтримала значна частина Українського національного союзу. Прагнення доповнити Раду міністрів УД представниками від УНС (фактично тільки від УПСФ) підтримали і українські хлібороби-демократи. Зокрема, вони не заперечували проти включення до складу уряду П.Стебницького, М.Славинського і О.Лотоцького¹²⁰. Лише УПСР (центральна течія) і частина УСДРП висловилися за необхідність створення виключно національно-демократичного кабінету¹²¹. У свою чергу, українські кадети заявили, що вони готові вступити до реконструйованого уряду за умови «дійсного приєднання кабінету до основних начал записки десяти міністрів і рішучої відмови від вузьконаціоналістичної місцевої політики»¹²². Єдиною політичною групою, яка заперечувала доцільність створення коаліційного кабінету міністрів, був Протофіс. У записці-зверненні до гетьмана його лідери писали, що уряд, який буде створений на засадах паритетності чи коаліційності, приречений на цілковиту бездіяльність, оскільки «кожен найбільш яскравий виступ однієї сторони кабінету гальмується протилежним». Протофіс виступав також і проти участі лівих сил у роботі уряду, мотивуючи це тим, що «кабінет, утворений із соціалістів... буде проводити не державну політику, а ряд таких компромісів, які для України більш шкідливі, ніж цілковита бездіяльність»¹²³.

24 жовтня, внаслідок тривалих переговорів, постав новий кабінет міністрів, який був відображенням згоди між гетьманом і Українським національним союзом. До уряду увійшли 5 представників від УНС: міністр юстиції – А.Вязлов (УПСФ, колишній кадет), міністр віросповідань – О.Лотоцький (УПСФ), міністр праці – М.Славинський (УПСФ), міністр освіти – П.Стебницький (УПСФ) та міністр земельних справ – В.Леонтович (безпартійний)¹²⁴.

Загалом новий кабінет міністрів мав такий вигляд:

прем'єр-міністр – Ф.Лизогуб;

міністр закордонних справ – Д.Дорошенко;

міністр внутрішніх справ – В.Рейнбот;
міністр військових справ – О.Рогоза;
міністр фінансів – А.Ржепецький;
міністр юстиції – А.Вязлов;
міністр торгу і промисловості – С.Мерінг;
міністр землеробства – В.Леонтович;
міністр продовольчих справ – С.Гербель;
міністр праці – М.Славинський;
міністр народної освіти – П.Стебницький;
міністр народного здоров'я – В.Любинський;
міністр шляхів – Б.Бутенко;
міністр сповідань (культу) – О.Лотоцький;
державний контроль – С.Петров;
державний секретар – С.Завадський¹²⁵.

Одразу після свого призначення міністри-члени УПСФ подали заяви про вихід з партії. Але на відміну від ситуації, яка склалася у травні 1918 р., цей крок не був пов'язаний із заборонаю партійного керівництва¹²⁶. Пояснюючи ситуацію, А.Ніковський писав про моральну відповідальність партії за нових міністрів. Він стверджував, що такий вихід був тактичним кроком, який виключав можливість партійної боротьби в самому уряді та створював можливості для есефів перетворитися на урядову партію¹²⁷.

Ще одним важливим напрямком діяльності УПСФ було скликання Національного Конгресу, ідею якого висунув А.Ніковський ще на початку червня 1918 р.¹²⁸ Національний Конгрес мав юридично забезпечити існування державних інституцій Української Держави, включаючи інститут Гетьманату. До ідеї Національного Конгресу соціалісти-федералісти повернулися восени 1918 р. 30 жовтня президія УНС прийняла постанову про його скликання найближчим часом. Було обрано комісію з п'яти осіб для технічної підготовки і розробки програми конгресу¹²⁹. На наступному засіданні датою проведення конгресу було обрано 17 листопада та визначено норми представництва. Український національний союз планував закликати до участі у ньому всі підрозділи УНС, партії і організації, які туди ще не входили, та представництва від Галичини, Холмщини, Бессарабії, Донщини, Кубані та Криму¹³⁰. Д.Дорошенко та Д.Гирський були переконані, що конгрес буде використаний Українським національним союзом для здійснення державного перевороту¹³¹.

13 листопада питання про Національний Конгрес розглянув уряд. Більшість міністрів (вісім проти семи) висловились за його заборону. Того ж дня до гетьмана прибула делегація у складі 7 осіб від УПСФ, УДХП та Всеукраїнського союзу хліборобів-власників (селян). Вони закликали гетьмана не йти на федерацію з Росією і прагнули демократизувати уряд. Після відмови П.Скоропадського задовольнити їх прохання міністри-есефи подали у відставку¹³². Напередодні зустрічі делегації з гетьманом міністр внутрішніх справ Рейнбот запросив до себе А.Ніковського і В.Винниченка і повідомив про заборону проведення Національного Конгресу, мотивуючи це наявністю більшовиків у складі УНС¹³³.

Незадовго до початку повстання Директорії проти гетьмана П.Скоропадського в приміщенні редакції «Нової ради» відбулася таємна нарада лідерів українських політичних сил. Представниками від УПСФ були С.Єфремов, А.Ніковський, О.Саліковський та К.Мацієвич, від УСДРП – В.Винниченко і В.Садовський, від УПСР – М.Шаповал і від Селянської спілки – Ф.Швець. Обговорювалося питання підтримки повстання українськими партіями. С.Єфремов, К.Мацієвич та В.Садовський висловлювалися категорично проти повстання, наголошуючи на можливості анархії і руйнування державного апарату¹³⁴. Дещо м'якшу позицію займав А.Ніковський. Він, як згадував М.Шаповал, «зазначив про можливість

большевизму, але разом визнав, що і повстання річ не безнадійна і що другого шляху нема, хоч цей шлях політично може завести задалеко. Він був разом за і проти (підкреслення М.Шаповала – М.Г.) повстання. Цікаво, що в словах усіх с[оціалістів]-ф[едералістів]... проскочила думка, що повстання може мати успіх, але вони не бачуть в ньому виходу для української справи з теперішнього становища»¹³⁵. Схожу характеристику ставлення есефів до повстання дав В.Винниченко. Він писав, що есефи А.Ніковський, С.Єфремов, О.Саліковський та есдек В.Садовський виступали категорично проти повстання: «Вони називали цю справу «небезпечною авантюрою», яка безумовно не вдасться й яка принесе надзвичайну шкоду всій українській справі»¹³⁶.

До середини листопада 1918 р. міжнародне становище Української Держави надзвичайно ускладнилося. Країни Антанти, які перемогли у Першій світовій війні, вважали Україну частиною Росії, а тому відмовилися визнати її незалежність. Зважаючи на це, 14 листопада гетьман П.Скоропадський з тактичних міркувань був змушений оголосити грамоту про федерацію України з небільшовицькою Росією з тим, щоб здобути підтримку Антанти. Того ж дня було розпущено уряд УД, а 15 листопада 1918 р. було створено новий кабінет, який очолив ініціатор подання «Записки десяти міністрів» С.Гербель. Боротьба за міністерські портфелі розгорнулася між представниками різних політичних сил, які умовно можна поділити на три групи: праву, українську і ділову. Українська група, яка на цей час була представлена УПСФ, УДХП і Всеукраїнським союзом хліборобів-власників (селян), обстоювала необхідність подальшої демократизації кабінету шляхом залучення до нього як українських, так і російських політичних діячів національно-демократичного спрямування. Але у нових політичних умовах вони мали мінімальну підтримку. З ініціативи групи на чолі з кадетом А.Ржепецьким було створено новий уряд, який очолив С.Гербель¹³⁷. У його складі були:

голова Ради міністрів і в.о. міністра земельних справ – С.Гербель;

міністр фінансів – А.Ржепецький;

міністр внутрішніх справ – І.Кістяківський;

міністр закордонних справ – Г.Афанасьєв;

в.о. військового міністра – Д.Щуцкой;

морський міністр – адмірал А.Покровський;

міністр праці – В.Косинський;

міністр торгу і промисловості – С.Мерінг;

міністр народної освіти – В.Науменко;

міністр харчових справ – Г.Глінка;

міністр юстиції – В.Рейнбот;

міністр народного здоров'я – В.Любинський;

міністр сповідань – М.Воронович;

в.о. міністра шляхів – В.Ландсберг;

державний контролер – С.Петров;

державний секретар – С.Завадський¹³⁸.

Слід відзначити, що в основу побудови останнього, третього уряду УД був покладений швидше не партійний принцип, а «діловий». Представників ані від УПСФ, ані від жодної іншої української політичної сили у новоствореному уряді не було. Кадети у переважній більшості зберегли місця в уряді, але й вони входили до Ради міністрів швидше на персональній основі, ніж на партійній, оскільки у цей час діяльність КДП на усій території колишньої Російської імперії практично припинилася.

Безумовно, при розгляді участі українських лібералів у політичному житті Української Держави не можна обминути увагою ті реальні здобутки, яких досягли представники означених партій на міністерських посадах.

Одним з першочергових завдань виконавчої влади впродовж усього періоду українських-національно визвольних змагань 1917–1921 рр. було проведення земельної реформи, якою у добу Української Держави займався міністр землеробства В. Колокольцев. Його погляди на основні засади аграрної реформи збігалися з поглядами гетьмана і полягали у необхідності створення в Україні умов для розвитку дрібних приватновласницьких сільських господарств¹³⁹. 14 червня 1918 р. було затверджено розроблений Міністерством земельних справ закон «Про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями», в якому були зафіксовані такі норми: тимчасово, до прийняття основного закону, дозволялася вільна купівля-продаж землі; визначалося, що кожна особа із сільського населення могла придбати в одні руки наділ землі розміром 25 десятин, але виключно для сільськогосподарських потреб; перевищення норми допускалося лише з особистого дозволу міністра для створення зразкових господарств; без обмеження землю міг скуповувати лише Земельний банк з метою створення земельного фонду¹⁴⁰. Очолюючи комісію з розробки основного земельного закону (2 серпня – 20 жовтня 1918 р.), В. Колокольцев обстоював такі принципи у державній аграрній політиці: примусове відчуження землі може застосовуватися лише у крайньому разі, приватна власність на землю визнається непорушною, передача землі може здійснюватися лише шляхом її продажу¹⁴¹. Однак під час постатейного обговорення 17, 18, 21 жовтня 1918 р. згаданий законопроект було відхилено, а В. Колокольцева звинувачено в радикалізмі та у перевищенні повноважень. Внаслідок цього міністр В. Колокольцев подав у відставку, яку гетьман прийняв. Справу реформування земельних відносин продовжив міністр від УНС В. Леонтович (кол. УРДП). На початку листопада 1918 р. розроблений ним проект земельної реформи був готовий. Він передбачав примусовий викуп державою усіх великих земельних маєтків, які мали бути перерозподілені між селянами за допомогою Державного земельного банку, у розмірі не більше 25 десятин на одне господарство. Від відчуження землі звільнялися лише господарства, які мали важливе агрокультурне значення, і то лише розміром до 200 десятин кожне. На думку Ю. Терещенка, реформа мала забезпечити «такий земельний устрій, основою якого ставали середньозаможні, самодостатні, індивідуальні господарства, що вело до економічно здорової, незалежної хліборобської верстви – опори Української Держави»¹⁴².

Значних успіхів досягли уряди Української Держави у сфері освіти, науки та культури. Заходи у цій сфері здійснювалися переважно міністром М. Василенком (КДП). Політика уряду в сфері українізації відзначалася диференціацією, поступовістю і поміркованістю. Очолюване М. Василенком Міністерство народної освіти і мистецтва сприяло заснуванню українських гімназій (всього їх було відкрито близько 150), дбало про заклади національних меншин (на державне утримання було взято 35 єврейських і 12 польських гімназій), при цьому воно відмовилось від закриття уже існуючих російських середніх навчальних закладів. За ініціативою Міністерства освіти Рада міністрів УД заснувала іменні стипендії (Г. Сковороди, Т. Шевченка, І. Франка тощо) для незаможних учнів-українців. У старих російських університетах (Київському, Харківському, Одеському) було засновано кафедри українознавчого профілю, а восени 1918 р. відкрито два державних українських університети – у Києві та Кам'янці-Подільському. У вересні 1918 р. М. Василенко вніс на розгляд уряду законопроект про можливість захисту дисертацій українською мовою, а також про україномовні титри у кінофільмах. Заходами міністра освіти М. Василенка і очільника Головного управління мистецтва та національної культури П. Дорошенка було проведено вагомую роботу із створення Національної бібліотеки, Національного архіву, Національної галереї, Історичного музею тощо. Його незаперечною заслугою є також створення Української академії наук.

Варто зупинитися також і на кадровій політиці міністра М. Василенка. До роботи у міністерстві він залучив багатьох діячів ліберального спрямування, зокрема його заступником був відомий художник і вчений есеф П. Холодний, а департаменти очолювали такі відомі

українські діячі, як П.Зайцев (УПСФ), С.Русова (УПСФ) та ін. Під час жовтневої урядової кризи М.Василенко був змушений подати у відставку і на його місце було призначено П.Стебницького, який загалом продовжував обраний раніше курс. Після відставки М.Василенко зберіг посаду президента Державного сенату, перебуваючи на якій, зробив спробу запровадження у судочинство української мови. У листопаді-грудні 1918 р. він очолював комісію з розробки проекту положення про вибори до Українського Державного Союму, на засіданнях якої обстоював думку про необхідність федерування з Росією, але за умови попереднього уконституювання України як самостійної держави¹⁴³.

У центрі уваги уряду УД була фінансова реформа, проведенням якої керував міністр фінансів А.Ржепецький. Ще на травневому з'їзді партії кадетів він заявив, що одним з головних завдань української політики є створення власної грошової системи і забезпечення цих грошей¹⁴⁴. Х.Лебідь-Юрчик у спеціальному дослідженні державного бюджету України у 1918 р. пише, що за часів А.Ржепецького «фінансове управління України знаходилося у досить міцних руках Міністерства фінансів, яке не відмовляло кредитів на заспокоєння дійсних державних потреб, але енергійно охороняло державний скарб від замахів на марнотратство й надужиття. З цих причин наше фінансове господарство мало всі ознаки правильного державного господарювання»¹⁴⁵. Як заявляв А.Ржепецький, повний перехід на національну валюту планувалося здійснити наприкінці 1918 р. Для виготовлення грошей у Києві було створено спеціальну друкарню, закуплено обладнання та необхідні матеріали, а для управління експедицією з Петрограда було запрошено проф. Михайловського¹⁴⁶. За активної участі А.Ржепецького у серпні 1918 р. було створено Український державний банк (УДБ) і Державний земельний банк (ДЗБ), метою діяльності яких було надання короткотривалих кредитів державній торгівлі і промисловості, сільському господарству, надання позичок на придбання землі¹⁴⁷. З ініціативи А.Ржепецького було вжито заходів для збереження військового майна, що накопичилося в Україні під час Першої світової війни. З цією метою було створено посаду Головного уповноваженого по управлінню й ліквідації інституцій і організацій воєнного часу, який мав зробити підрахунок того майна і розподілити його між різними відомствами і органами самоврядування¹⁴⁸.

Отже можна з упевненістю сказати, що доба Гетьманату П.Скоропадського була періодом розквіту лібералізму. У цей час переважаючий вплив на всі ланки суспільно-політичного, економічного та культурного життя держави поряд з консервативним політикумом мали політичні сили ліберального спрямування – Українська партія соціалістів-федералістів та російська Конституційно-демократична партія – Партія народної свободи. Обидві партії мали дуже подібні погляди на розвиток економіки, зовнішню політику та земельну проблему. Чи не єдиною, але надзвичайно важливою відмінністю цих політичних сил був погляд на майбутній державний устрій України: УПСФ послідовно обстоювала необхідність збереження державної незалежності, тоді як погляди українських кадетів постійно змінювалися – від одностайної підтримки самостійності УД у перші тижні існування Гетьманату до підтримки ідеї федерації з Росією у другій половині жовтня – грудні 1918 р. Різним було ставлення обох партій і до участі у розбудові Української Держави. Кадети одразу ж відгукнулися на пропозицію гетьмана взяти участь у державотворчих процесах. Позиція УПСФ полягала у тому, що вона не бажала входження до уряду поодиноких членів партії, а вимагала надання їй більшості місць у кабінеті міністрів. Саме така непоступливість есефів та їх тривале вичікування, на нашу думку, відіграло не останню роль у передачі влади в УД у руки представників партії кадетів. Втім, члени і УПСФ, і КДП брали активну участь у житті Гетьманату П.Скоропадського, сприяли реформуванню суспільних відносин, берегли державу, наскільки це було можливо у тих важких умовах, від анархії і безпорядків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

- ¹ *Скоропадський П.* Спогади: кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995. – 495 с.; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). – Мюнхен, 1969. – 543 с.; *Його ж.* Історія України, 1917–1923: В 2-х тт. – Т.І: Українська Гетьманська Держава 1918 року. – К., 2002. – 351 с.; *Чикаленко Є.* Щоденник: У 2-х т. – Т.2: (1918–1919). – К., 2004. – 464 с.; *Саліковський О.* Як ми склали перший кабінет для Скоропадського: (Спомини учасника) // Діло. – Львів, 1924. – 6 січня. – С.7–8; *Винниченко В.* Відродження нації: (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]). – К., 1990. – Ч.ІІІ. – 535 с.; *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр: Т.І–ІV. – Т.ІІІ. – Відень, 1921. – 160 с.; *Шаповал М.* Гетьманщина і Директорія: Спогади. – Нью-Йорк, 1958. – 381 с.
- ² *Пиріг Р.Я.* Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. – К., 2008. – 209 с.; *Любовець О.М.* Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років. – К., 2005. – 311 с.; *Стрелець В.В.* Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець ХІХ століття – 1939 рік). – К., 2002. – 361 с.; *Бойко О.* Український національний союз і організація протигетьманського повстання // Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 рр. – К., 2002. – С.157–186; *Донченко С.П.* Ліберальні партії України (1900–1919). – Дніпродзержинськ, 2004. – 379 с.; *Верстюк В.Ф.* Соціально-політична та урядова діяльність М.П.Василенка // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії: Всеукраїнська наукова конференція 19–20 травня 2008 р.: Збірник. – К., 2008. – С.143–156; *Корноненко С.В.* В.Г.Колокольцев і аграрна реформа П.Скоропадського // Там само. – С.196–203; *Якупов М.Н.* Деятельность конституционно-демократической партии на Украине (1917–1918 гг.): дис... канд. истор. наук. – К., 1994; *Горбатюк М.* Створення першого уряду Української Держави // Вісник Київського національного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». – Вип.11–12 / Гол. ред. Ю.І.Терещенко. – К., 2006. – С.61–72.
- ³ *Литинський В.* Консерватизм і поступ // Консерватизм: Антологія. – К., 1998. – С.527.
- ⁴ *Терещенко Ю.І.* Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції // Український історичний журнал. – 2008. – №4. – С.24.
- ⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України). – Спр.67098. – Т.59. – Ч.1. – Арк.1; *Ніковський Ан.* Зміна уряду // Нова рада. – 1918. – 3 березня. – С.1.
- ⁶ Вихід А.Ніковського з президіума Ц[ентральної] Ради // Нова рада. – 1918. – 13 березня. – С.2.
- ⁷ *Горбатюк М.* Вказ. праця. – С.61.
- ⁸ Як постала Скоропадщина на Україні // Громада: Громадсько-кооперативний і літературний народний журнал. – 1918. – №6–7. – С.15.
- ⁹ Центральний державний архів громадських організацій, м. Київ (далі – ЦДАГО України). – Ф.44. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.27.
- ¹⁰ Лист М.Устимовича // Нова рада. – 1918. – 9 травня – С.3.
- ¹¹ Там само.
- ¹² *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). – С.250.
- ¹³ *Горбатюк М.* Вказ. праця. – С.62–63.
- ¹⁴ Новое правительство на Украине (Беседа с Н.П.Василенко) // Киевская мысль: (Бюллетень). – 1918. – 2 мая. – С.1.
- ¹⁵ *Самовидець.* Недавня Гетьманщина: У 15-ті роковини Гетьманщини з 1918-го року. – Чикаго, 1933. – С.30.

- 16 Новое правительство на Украине (Беседа с Н.П.Василенко) // Киевская мысль (Бюллетень). – 1918. – 2 мая. – С.1.
- 17 Саліковський О. Вказ. праця. – С.8.
- 18 Горбатюк М. Вказ. праця. – С.64.
- 19 Винниченко В. Вказ. праця. – С.72–73.
- 20 Саліковський О. Вказ. праця. – С.7–8.
- 21 Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923. – Т.ІІ. – С.39; Христюк П. Вказ. праця. – С.11; Саліковський О. Вказ. праця. – С.8.
- 22 Новое правительство на Украине (Беседа с Н.П.Василенко) // Киевская мысль (Бюллетень). – 1918. – 2 мая. – С.1.
- 23 Чикаленко Є. Вказ. праця. – С.24.
- 24 Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1216. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.30.
- 25 Вернадский Д.И. Дневники. 1917–1921; октябрь 1917 – январь 1920. – К., 1994. – С.82.
- 26 Дневник П.Н.Милокова. 1918–1921. – М., 2004. – С.20–21.
- 27 Скоропадський П. Вказ. праця. – С.167.
- 28 Там само.
- 29 Якупов М.Н. Указ. соч. – С.141.
- 30 Докладніше див.: Горбатюк М. Вказ. праця. – С.67.
- 31 Наша позиція // Нова рада. – 1918. – 9 травня. – С.1.
- 32 Єфремов С. Інтермедія // Нова рада. – 1918. – 9 травня. – С.1.
- 33 Єфремов С. Київ, 10 травня (27 квіт.) 1918 р. // Нова рада. – 1918. – 10 травня. – С.1.
- 34 Київ, 11 травня (28 квіт.) 1918 р. // Нова рада. – 1918. – 11 травня. – С.1.
- 35 Ф.С. З'їзд партії соціалістів-федералістів // Нова рада. – 1918. – 12 травня. – С.1.
- 36 З'їзд партії соціалістів-федералістів // Відродження. – 1918. – 12 травня. – С.4.
- 37 Христюк П. Вказ. праця. – С.145.
- 38 З'їзд партії соціалістів-федералістів // Відродження. – 1918. – 12 травня. – С.4.
- 39 З'їзд партії соціалістів-федералістів // Відродження. – 1918. – 14 травня. – С.4.
- 40 Там само.
- 41 Христюк П. Вказ. праця. – С.145.
- 42 З'їзд партії соціалістів-федералістів // Нова рада. – 1918. – 15 травня. – С.1.
- 43 ЦДАВО України. – Ф.4659. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.27.
- 44 Христюк П. Вказ. праця. – С.144.
- 45 З'їзд партії соціалістів-федералістів // Відродження. – 1918. – 14 травня. – С.4.
- 46 ЦДАВО України. – Ф.4659. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.98, 152.
- 47 Головний комітет партії соціалістів-федералістів // Нова рада. – 1918. – 16 травня. – С.4.
- 48 Цит. за: Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923. – Т.ІІ. – С.33.
- 49 Там само. – С.32–33.
- 50 Там само. – С.33.
- 51 Якупов М.Н. Указ. соч. – С.142.
- 52 Там само. – С.143.
- 53 Там само. – С.135.
- 54 Там само. – С.143.
- 55 Там само. – С.144.
- 56 Цит. за: Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923. – Т.ІІ. – С.34.
- 57 Якупов М.Н. Указ. соч. – С.148.
- 58 Стрілець В.В. Вказ. праця. – С.155.
- 59 Там само.
- 60 Скоропадський П. Вказ. праця. – С.59.

- 61 ЦДАВО України. – Ф.3972. – Оп.1. – Спр.286. – Арк.1.
- 62 Там само. – Ф.3876. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.53зв.
- 63 *Самовидець*. Вказ. праця. – С.14.
- 64 *Дорошенко Д.* Закордонна політика Української Держави 1918 р. // Jubilee Publication of «Batkivschyna» (Our Country) dedicated to the 60th Anniversary of Ukrainian Hetman (Monarchic) State reestablished by Paul Skoropadsky April 29th 1918. – Toronto, 1978. – P.58.
- 65 Там само. – С.50.
- 66 Делегація соціалістів-федералістів у німецького посла Мума // *Нова рада*. – 1918. – 19 травня. – С.2.
- 67 *Чикаленко Є.* Вказ. праця. – С.33.
- 68 *Любовець О.М.* Вказ. праця. – С.149.
- 69 ЦДАГО України. – Ф.44. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.65.
- 70 Соц[іалісти]-федералісти у німецького посла барона Мума // *Нова рада*. – 1918. – 2 серпня. – С.3.
- 71 ЦДАВО України. – Ф.3876. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.52зв.–53.
- 72 ГДА СБ України. – Спр.67098. – Т.59. – Ч.3. – Арк.520.
- 73 *Бойко О.* Вказ. праця. – С.162.
- 74 Конференція партії українських соціалістів-федералістів 8–9 вересня 1918 р. // *Нова рада*. – 1918. – 24 вересня. – С.2.
- 75 Делегація «Просвіти» у п. Гетьмана // *Нова рада*. – 1918. – 3 жовтня. – С.2.
- 76 *Вопрос о державном языке // Киевская мысль*. – 1918. – 18 сентября. – С.2.
- 77 *Хроніка: На націон[альну] укр[аїнську] раду // Нова рада*. – 1918. – 18 жовтня. – С.2.
- 78 *Хроніка: Привітання національного союзу галицьким установчим зборам // Нова рада*. – 1918. – 20 жовтня. – С.2.
- 79 *Саліковський О.* *Нова Україна: (Шлях нашої державности)*. – К., 1919. – С.76–80.
- 80 *Якупов М.Н.* *Указ. соч.* – С.150.
- 81 Там само.
- 82 Там само. – С.151.
- 83 Заседание всеукраинского комитета партии к.-д. // *Киевская мысль*. – 1918. – 10 сентбря. – С.2.
- 84 ГДА СБ України. – Спр.67098. – Т.59. – Ч.3. – Арк.603.
- 85 *Саліковський О.* Криза федеративної ідеї на Україні: (Думки, вражіння, висновки) // *Нова рада*. – 1918. – 15 червня. – С.2.
- 86 Анкета о мире Украины с Россией // *Киевская мысль: (Утренний выпуск)* – 1918. – 22 мая. – С.2.
- 87 *Ніковський А.* Чорноморсько-Балтійський Союз // *Нова рада*. – 1918. – 13 жовтня. – С.1.
- 88 *Деникин А.И.* Гетьманство и Директория на Украине // *Революция на Украине по мемуарам белых*. – М.; Л., 1930. – С.144.
- 89 *Христюк П.* Вказ. праця. – С.63.
- 90 *Українська суспільно-політична думка в 20 ст.* – Т.1. – Мюнхен, 1983. – С.390–398.
- 91 ЦДАВО України. – Ф. 3876. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.55.
- 92 Статут Українського Національного союзу // *Нова Рада*. – 1918. – 4 серпня. – С.3.
- 93 Там само.
- 94 ЦДАВО України. – Ф.3563. – Оп.1. – Спр.58а. – Арк.9.
- 95 *Бойко О.* Вказ. праця. – С.159.
- 96 *Христюк П.* Вказ. праця. – С.89.
- 97 *Бойко О.* Вказ. праця. – С.160–161.
- 98 *Крах германской оккупации на Украине: (По документам оккупантов)* / Под ред. М.Горького, И.Минца. – М., 1936. – С.140.

- ⁹⁹ ЦДАВО України. – Ф.3876. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.56.
- ¹⁰⁰ Шаповал М. Вказ. праця. – С.13.
- ¹⁰¹ Винниченко В. Вказ. праця. – С.87.
- ¹⁰² Українська революція і державність (1917–1920 рр.) / Авт. колектив Т.А.Бевз, Д.В.Веденєєв, І.Л.Гошуляк та ін. – К., 1998. – С.108.
- ¹⁰³ Чикаленко Є. Вказ. праця. – С.120; Любовець О.М. Вказ. праця. – С.158–159.
- ¹⁰⁴ ЦДАВО України. – Ф.3073. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.3–4.
- ¹⁰⁵ Там само. – Арк.4–5.
- ¹⁰⁶ Там само. – Ф.4659. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.1.
- ¹⁰⁷ Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923. – Т.ІІ. – С.266.
- ¹⁰⁸ Скоропадський П. Вказ. праця. – С.294–295.
- ¹⁰⁹ Чикаленко Є. Вказ. праця. – С.123.
- ¹¹⁰ Скоропадський П. Вказ. праця. – С.294.
- ¹¹¹ Чикаленко Є. Вказ. праця. – С.130.
- ¹¹² Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923. – Т.ІІ. – С.268.
- ¹¹³ Хроніка: Представники Національного союзу в п. Гетьмана // Нова рада. – 1918. – 9 жовтня. – С.2.
- ¹¹⁴ Крах германської окупації на Україні (По документах окупантов). – С.180.
- ¹¹⁵ Против террора большевиков: Протест политических деятелей // Киевская мысль. – 1918. – 17 сентября. – С.2.
- ¹¹⁶ ЦДАВО України. – Ф.17. – Оп.1. – Спр.91. – Арк.13–14.
- ¹¹⁷ В правительственных кругах. Записка десяти министров // Киевская мысль. – 1918. – 19 (6) октября. – С.2; Записка 9-ти // Голос Киева. – 1918. – 20 октября. – С.3.
- ¹¹⁸ Хроніка: Становище членів кабінету // Нова рада. – 1918. – 20 жовтня. – С.2.
- ¹¹⁹ Переговори в Кабінеті // Голос Киева. – 1918. – 23 октября. – С.3; В Министерствах // Киевская мысль. – 1918. – 24 октября. – С.2.
- ¹²⁰ Формирование нового кабинета: Требование хлеборобов // Киевская мысль. – 1918. – 24 октября. – С.2.
- ¹²¹ Заседание Национального союза // Киевская мысль. – 1918. – 24 октября. – С.2.
- ¹²² Кадетская партия о кризисе // Голос Киева. – 1918. – 22 октября. – С.2.
- ¹²³ Телеграмма Протофиса к Гетьману // Голос Киева. – 1918. – 24 октября. – С.2.
- ¹²⁴ Новий Кабінет Міністрів // Нова Рада. – 1918. – 26 жовтня. – С.1.
- ¹²⁵ Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923. – Т.ІІ. – С.274; Новий Кабінет Міністрів // Нова Рада. – 1918. – 26 жовтня. – С.1.
- ¹²⁶ Участь соц[іалістів]-фед[ералістів] в кабінеті // Нова Рада. – 1918. – 22 жовтня. – С.2.
- ¹²⁷ Ніковський А. До історії кризиса // Нова рада. – 1918. – 26 жовтня. – С.1.
- ¹²⁸ Ніковський А. Український Національний з'їзд // Нова рада. – 1918. – 8 червня. – С.1.
- ¹²⁹ Національний конгрес // Нова рада. – 1918. – 3 листопада. – С.3.
- ¹³⁰ Національний конгрес // Нова рада. – 1918. – 8 листопада. – С.1.
- ¹³¹ Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923. – Т.ІІ. – С.285; Гирський Д. Виправдування антидержавної політики. – Торонто, 1973. – С.145.
- ¹³² Перед кризою // Нова рада. – 1918. – 16 листопада. – С.2.
- ¹³³ Перемога над реакцією: Як почалося повстання // Нова рада. – 1918. – 17 грудня. – С.2–3.
- ¹³⁴ ЦДАВО України. – Ф.3563. – Оп.1. – Спр.58а. – Арк.47зв.–48зв.
- ¹³⁵ Там само. – Арк.48зв.
- ¹³⁶ Винниченко В. Вказ. праця. – С.94.
- ¹³⁷ В Міністерствах: Перед кризою // Нова рада. – 1918. – 16 листопада. – С.2.

¹³⁸ В Міністерствах: Наказ гетьмана всеї України // Нова рада. – 1918. – 16 листопада. – С.2.

¹³⁹ ЦДАВО України. – Ф.1061. – Оп.3. – Спр.12. – Арк.9; *Скоропадський П.* Вказ. праця. – С.137.

¹⁴⁰ *Дорошенко Д.* Історія України, 1917–1923. – Т.ІІ. – С.199–200.

¹⁴¹ *Корновенко С.В.* Вказ. праця. – С.201.

¹⁴² *Терещенко Ю.І.* Вказ. праця. – С.34.

¹⁴³ *Верстюк В.Ф.* Вказ. праця. – С.151–154.

¹⁴⁴ *Дорошенко Д.* Історія України, 1917–1923. – Т.ІІ. – С.189.

¹⁴⁵ *Лебідь-Юрчик Х.* Бюджетове право. – Львів, 1927. – С.121.

¹⁴⁶ Действия правительства: Украинские финансы // Киевская мысль. – 1918. – 10 сентября. – С.1.

¹⁴⁷ *Дорошенко Д.* Історія України, 1917–1923. – Т.ІІ. – С.190.

¹⁴⁸ Там само. – С.191.